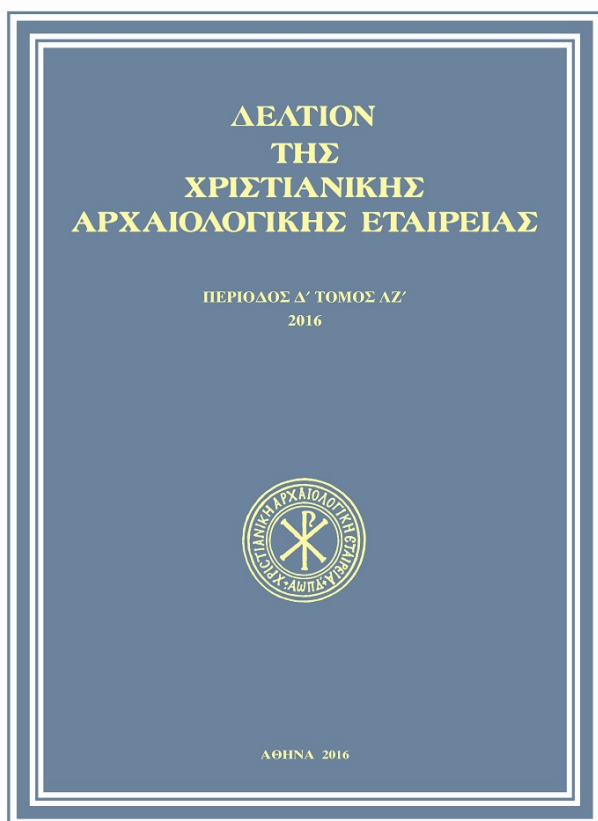

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 37 (2016)

Δελτίον ΧΑΕ 37 (2016), Περίοδος Δ'

Ροδιακή εικόνα έφιππου Αγίου Δημητρίου στην Πάτμο.

Νικόλαος ΜΑΣΤΡΟΧΡΗΣΤΟΣ

doi: [10.12681/dchae.10692](https://doi.org/10.12681/dchae.10692)

Copyright © 2016, Νικόλαος ΜΑΣΤΡΟΧΡΗΣΤΟΣ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΣΤΡΟΧΡΗΣΤΟΣ Ν. (2016). Ροδιακή εικόνα έφιππου Αγίου Δημητρίου στην Πάτμο. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 37, 125–136. <https://doi.org/10.12681/dchae.10692>

Νικόλαος Μαστροχρήστος

ΡΟΔΙΑΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΕΦΙΠΠΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΤΜΟ

Από τον ναό του Αγίου Δημητρίου στη Χώρα Πάτμου προέρχεται η εικόνα του έφιππου αγίου Δημητρίου «σε παρέλαση». Η σύγκριση με τη μνημειακή ζωγραφική ναών της Ρόδου, όπως, μεταξύ άλλων, του αγίου Δημητρίου από τον ναό του Αγίου Σπυρίδωνος στη μεσαιωνική πόλη, αλλά και με την εικόνα της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας από την έκθεση του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου, οδηγεί στη χρονολόγησή της στις αρχές του 15ου αιώνα και την απόδοσή της σε ροδιακό εργαστήριο.

The icon of the equestrian Saint Demetrius 'in parade' is preserved in the church of the same saint at Chora, Patmos. The closest stylistic affinities are to be found in Rhodes, such as the wall painting of saint Demetrius from the church of Saint Spyridon in the Medieval City, and the icon of the Virgin Galaktotrofousa (Lactans), exhibited in the Grand Master's Palace at Rhodes. The aforementioned resemblances lead us to date the icon of Patmos to the first decades of the fifteenth century and to attribute it to a Rhodian workshop.

Λέξεις κλειδιά

Υστεροβυζαντινή περίοδος, φορητές εικόνες, εικονογραφία, άγιος Δημήτριος έφιππος, ροδιακό εργαστήριο ζωγραφικής, Ρόδος, Πάτμος.

Keywords

Late Byzantine period, portable icons, iconography, Saint Demetrius on horseback, Rhodian artistic atelier, medieval city of Rhodes, Patmos.

Η εικόνα του αγίου Δημητρίου, η οποία θα αποτελέσει το αντικείμενο της παρούσας μελέτης, κοσμεί το τέμπλο του ομώνυμου ναού της Χώρας της Πάτμου¹ (Εικ. 1, 2, 5). Η προσήλωση αργυρής επένδυσης

(Εικ. 1) έχει επιφέρει αρκετές φθορές στη ζωγραφική επιφάνεια, οι οποίες, ευτυχώς, δεν μας στερούν τη δυνατότητα της εικονογραφικής και τεχνοτροπικής εξέτασής της. Ο ξύλινος φορέας της, διαστάσεων 91×65,5×3 εκ., αποτελείται από δύο άνισου πλάτους κάθετα τοποθετημένα κομμάτια ξύλου. Η πρόσθια επιφάνεια είναι σκαφωτή και στο έξεργο πλαίσιο της έχουν τοποθετηθεί λεπτές σανίδες στο άνω και κάτω μέρος για την προσαρμογή της επένδυσης, οι οποίες και συναρμολογούν τον ξύλινο φορέα. Η ζωγραφική απλώνεται πάνω σε λεπτό στρώμα γύψου, χωρίς τη χρήση υφάσματος. Εκτεταμένες φθορές διακρίνονται

* Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αθηνών, nikosmastroxristos@yahoo.gr

** Ευχαριστίες οφείλονται στην Ι. Μ. Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης. Την εικόνα συντήρησε προ μερικτών ετών ο άξιος συντηρητής έργων τέχνης της Μονής κ. Ιωάννης Σωτηρίου, τον οποίο ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή για τις πληροφορίες αναφορικά με την τεχνική της, και την παροχή των φωτογραφιών. Είμαι ευγνώμων, επίσης, στους συναδέλφους και αγαπητούς φίλους Αγγελική Κατσιώτη, Ιωάννα Μπίθα, Πρόδρομο Παπανικολάου και Κωνσταντία Κεφαλά, που διάβασαν το χειρόγραφο και έκαναν χρήσιμες και εύστοχες παρατηρήσεις, καθώς και στον φίλο συντηρητή αρχαιοτήτων και έργων τέχνης Φώτη Σιδηρόπουλο, για τις επί μακρόν συζητήσεις μας για τα τεχνικά γνωρίσματα των ροδιακών εικόνων.

¹ Ο αδημοσίευτος τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού του Αγίου Δημητρίου είναι ο μοναδικός εκτός των τειχών της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, που μπορεί να χρονολογηθεί στην υστεροβυζαντινή περίοδο, πιθανώς στον 15ο αιώνα.

Εικ. 1. Πάτιος, ναός του Αγίου Δημητρίου. Εικόνα του αγίου Δημητρίου έφιππου (πριν από τη συντήρηση).

στο μεγαλύτερο μέρος του κατώτατου τμήματος της εικόνας, περιμετρικά του σημείου ένωσης των δύο σανίδων, στο αριστερό χέρι του αγίου, στην ασπίδα του και στο κεφάλι του αλόγου.

Στο έργο παριστάνεται ο άγιος Δημήτριος με κοντή καστανή κόμη και χρυσό φωτοστέφανο (Εικ. 2). Εκπα-

τέρωθεν της κεφαλής του διακρίνεται η επιγραφή *Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡ(Ι)ΟΣ*, με ανισομεγέθη κόκκινα γράμματα. Κάθεται στα νώτα τού ερυθρού αλόγου του, που βαδίζει προς τα δεξιά, με συστροφή του κορμού του ώστε να εικονίζεται κατ' ενώπιον. Φορεί ερυθρό-πό χειριδωτό χιτωνίσκο, ωχροκάστανο θώρακα που

Εικ. 2. Πάτιμος, ναός του Αγίου Δημητρίου. Εικόνα του αγίου Δημητρίου έφιππου (μετά τη συντήρηση).

συγκρατείται οριζόντια με κατάκοσμη πλατιά πράσινη ταινία, η οποία ομοιοτρόπως συνδέεται καθέτως με την τραχηλιά, και τεφροπράσινο μανδύα, που ανεμίζει προς τα πίσω. Στα πόδια του φορεί βαθυπράσινες περισκελίδες και υποκίτρινες δρομίδες. Ο άγιος κρατεί τα ηνία με το αριστερό χέρι και με το δεξί το δόρυ. Πίσω από τον αριστερό του ώμο σώζεται τμήμα μόνο από την καστανόχρωμη στρογγυλή ασπίδα του, την οποία συγκρατεί διάλιθος λεπτός μίαντας στο στήθος. Τα ενδύματά του κοσμούνται με κουκίδες διατεταγμένες σταυροειδώς, λευκές στις περισκελίδες και ερυθρές στο «αναπετάρι». Από την κεφαλή του αλόγου έχουν σωθεί μόνο το ανοικτό, μέσω στομιόδας του χαλινού, στόμα του, μέρος του προμετωπίδιου και του επιρρινίου. Η ιπποσκευή έχει αποδοθεί σε ελαφρώς βαθύτερο τόνο από το χρώμα του αλόγου. Το υφασμάτινο κάλυμμα, στο οποίο κάθεται, που επέχει θέση σέλας, είναι ακόσμητο, εν αντιθέσει με την οπισμπροστελίνα, το πλατύ προστερνίδιο και τους ρυτίδες, που αποδίδονται με διάλιθη διακόσμηση². Στην εικόνα έχει χρησιμοποιηθεί λιτό χρωματολόγιο, με αποχρώσεις της ώχρας, του πράσινου και του ερυθρού σε ήπιες τονικές διαβαθμίσεις. Ο κάμπος είναι ωχροκίτρινος, χωρίς δήλωση του τοπίου, ενώ η γραμμή του εδάφους είναι εντελώς φθαρμένη. Στις άκρες του έξεργου πλαισίου λεπτή γραπτή κόκκινη ταινία διαδεχόταν το χρώμα του κάμπου.

Ο εικονογραφικός τύπος που ακολουθείται στην εικόνα, είναι ο λεγόμενος «σε παρέλαση», που απαντά κυρίως σε απεικονίσεις του αγίου Γεωργίου³, και πιθανότατα στην υποκατηγορία Α, στην οποία ανήκουν έργα όπου η κίνηση του ίππου διακρίνεται μόνο σε ένα μπροστινό του πόδι και ο κορμός του αγίου τοπο-

θετείται σε στάση κατ' ενώπιον, με καταγωγή από το ρωμαϊκό αυτοκρατορικό *adventus* και την απεικόνιση των θρακών ιππέων⁴. Ο συγκεκριμένος τύπος διαδόθηκε από τον 15ο αιώνα και εξής στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, δεν είναι, ωστόσο, άγνωστος από παλαιότερα παραδείγματα⁵. Φαίνεται δε ότι ο τύπος του έφιππου, μη δρακοντοκτόνου, στρατιωτικού αγίου ήταν μάλλον προσφιλής στη σταυροφορική Ανατολή⁶, την Κύπρο⁷ και στα Δωδεκάνησα⁸. Τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά του αγίου, με την κοντή, ίσια κόμη, έλκουν την καταγωγή τους από την παλαιοχριστιανική εικονογραφία, η οποία επιβιώνει και σε παραδείγματα της ύστερης βυζαντινής περιόδου⁹.

⁴ Chatzidakis, «Saint George on Horseback», ό.π. (υποσημ. 3), 62.
⁵ Στο ίδιο, 62.

⁶ Για συγκεντρωμένα παραδείγματα και βιβλιογραφία, βλ. Θ. Αρχοντόπουλος, *Ο ναός της Αγίας Αικατερίνης στην πόλη της Ρόδου και η ζωγραφική του ύστερου μεσαίωνα στα Δωδεκάνησα (1309-1522)*, Ρόδος – Αθήνα 2010, 138-140. Βλ. επίσης T. Velmans, «Une image rare de saint cavalier à Chypre et ses origines orientales», *ΔΧΑΕ Λ'* (2009), 233-240, όπου παρατίθενται παραδείγματα της ανατολικής Μεσογείου με αφορμή την απεικόνιση του επεισοδίου της διάσωσης του νεαρού αιχμαλώτου.

⁷ Για να περιοριστούμε στις φορητές εικόνες, σημειώνουμε λόγω χάριν την εικόνα του αγίου Γεωργίου από τον Ασκά, του τέλους του 13ου – αρχών του 14ου αιώνα, βλ. J. Durand – D. Giovannoni (επιμ.), *Chypre entre Byzance et l'Occident (IVe-XVIe siècle)*, κατάλογος έκθεσης, Paris 2012, 287-288, αριθ. 125 (Ο. Perdiki) του αγίου Γεωργίου του Διασορίτη από τη Φανερωμένη της Λευκωσίας (13ος αιώνας), βλ. *Η Κυρά της Λευκωσίας. Η Φανερωμένη και τα κειμήλιά της*, Λευκωσία 2012, 124-127, αριθ. 40 (Χ. Χατζηχριστοδούλου) του αγίου Μηνά από τη Χρυσαιλιωτίσση, βλ. Α. Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, Λευκωσία 1991, 78, εικ. 54 (ο συγγραφέας την χρονολογεί στον 14ο αιώνα, πιστεύουμε όμως πως πιθανότατα πρόκειται για έργο του 15ου) ή την κυπριακή εικόνα του αγίου Γεωργίου του Βαλσαμίτη από τη μονή Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό (τέλη 14ου – πρώτες δεκαετίες 15ου αιώνα), Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Κυπριακές εικόνες στην Αμοργό», *ΔΧΑΕ Λ'* (2009), 226-227. Για την τελευταία εκφράζουμε επιφύλαξη, καθώς το κάτω μέρος της είναι επιζωγραφισμένο.

⁸ Αρχοντόπουλος, *Ο ναός της Αγίας Αικατερίνης*, ό.π. (υποσημ. 6), 139.

⁹ Από την εκτενή βιβλιογραφία για την εικονογραφία και τη λατρεία του αγίου Δημητρίου, βλ. ενδεικτικά Ν. Παζαράς, «Η εικονογραφική εξέλιξη της απεικόνισης του αγίου Δημητρίου: από την πρώιμη τοπική παράδοση της Θεσσαλονίκης στον γενικευμένο τύπο της μέσης βυζαντινής περιόδου», *Βυζαντινά* 26 (2006), 369-394. Ν. Δ. Σιώμος, «Σχετικά με την προέλευση ενός ιδιόμορφου εικονιστικού τύπου του αγίου Δημητρίου», *Βυζαντινά* 26 (2006), 293-294 σημ. 1, όπου παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τις σχέσεις της εικονογραφίας του αγίου με τις γραπτές πη-

² Πρόκειται για τους «στικτούς χαλινούς», όπως απαντούν στις πηγές. Α. Babuin, «Ο ίππος και η εξέαρτίσή του κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή», *Βυζαντινά* 27 (2007), 127 σημ. 34.

³ Για την εικονογραφία του αγίου Γεωργίου «σε παρέλαση», βλ. Ν. Χατζηδάκη, «Κρητική εικόνα του αγίου Γεωργίου Καβαλάρη “σε παρέλαση”», *Τα Νέα των Φίλων του Μουσείου Μπενάκη* (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1989), 9-23. Ν. Chatzidakis, «Saint George on Horseback ‘in parade’». A Fifteenth Century Icon in the Benaki Museum», *Θυμιάμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, I, Αθήνα 1994, 61-65. Η ίδια, «Une icône crétoise de saint Georges à cheval au musée du Louvre. La diffusion du thème du saint chevalier ‘en parade’ dans les icônes crétoises des XVe et XVIe siècles», *La Revue des Musées de France-Revue du Louvre* 4 (2014), 58-69, όπου συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

Η γαλήνια έκφραση του αγίου και το στοχαστικό του βλέμμα αποπνέουν πνευματικότητα και υψηλό ήθος (Εικ. 2, 3). Στο νεανικό, σφριγηλό πρόσωπό του, πάνω στον καστανοπράσινο προπλασμό πλάθονται με καστανή όχρα τα σαρκώματα, ενώ παρεμβάλλεται αχνό ρόδινο στις παρειές, στο μέτωπο, στο πηγούνι και στον λαιμό. Λεπτές λευκές ψιθυρίες, που εναλλάσσονται με πλατύτερες, φωτίζουν τα σαρκώματα. Το φως ακροκάθεται τονίζοντας τα εξέχοντα σημεία, ενώ στο περίγραμμα του προσώπου, στις οφθαλμικές κόγχες και στη σκοτία της χειλοπωγωνικής πτυχής, που παραμένουν στο χρώμα του προπλασμού, δηλώνεται η σκιά. Η πτυχολογία στο αναπετάρι, μαλακή και εύκαμπτη, αποδίδει την κίνηση από το βάδισμα του αλόγου γεμίζοντας τη διαθέσιμη ζωγραφική επιφάνεια. Η παρυφή του μανδύα τονίζεται με λευκή λεπτή συνεχή γραμμή και βαθύτερους τόνους του πράσινου για τις αναδιπλώσεις.

Στο έργο ανιχνεύονται τεχνοτροπικές ομοιότητες, ως προς τα επιμέρους χαρακτηριστικά, με φορητά έργα του ευρύτερου χώρου της ανατολικής Μεσογείου, και κυρίως της Ρόδου, που χρονολογούνται στη στροφή του 15ου αιώνα. Ενδεικτικά αναφέρονται οι μορφές της Σταύρωσης στην αμφίγραπτη εικόνα του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων¹⁰, κυπριακό έργο των πρώτων δεκαετιών του 15ου αιώνα, όπου με παρόμοιο τρόπο αποδίδεται το πλάσιμο, ενώ τα φωτίσματα, καίτοι πιο γραμμικά, ακολουθούν την ίδια αντίληψη. Στην εικόνα του αγίου Γεωργίου του Βαλσαμίτη, επίσης κυπριακό έργο που φυλάσσεται στη μονή Χοζοβιωτίσσης στην Αμοργό, το κατά τι σφιχτότερο πλάσιμο και τα έντονα περιγράμματα εντείνουν τη μελαγχολία στο πρόσωπο, συμβαδίζοντας, ωστόσο, με την εικόνα μας, μεταξύ άλλων, ως προς τη σχεδίαση των φωτισμάτων¹¹. Το ίδιο συμβαίνει και με την εικόνα της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας από την έκθεση του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου στη Ρόδο¹².

γές, βλ. Τ. Παπαμαστοράκης, «Ιστορίες και ιστορήσεις βυζαντινών παλληκαριών», ΔΧΑΕΚ' (1998), 222-228.

¹⁰ Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Δύο παλαιολόγιες εικόνες στα Ιεροσόλυμα», ΔΧΑΕΚ' (1998), 299-301, εικ. 5-8. Για έγχρωμες φωτογραφίες, βλ. ο ίδιος, *Ελληνική τέχνη. Βυζαντινές εικόνες*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995, αριθ. 139-140.

¹¹ Βοκοτόπουλος, «Κυπριακές εικόνες στην Αμοργό», ό.π. (υποσημ. 7), 227, εικ. 2.

¹² Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Εικόνα Παναγίας Γαλακτοτροφούσας από τη Ρόδο», ΑΔ 34 (1979), Α' Μελέτες, 1-14.

Εικ. 3. Άγιος Δημήτριος (λεπτομέρεια της Εικ. 2).

Η τέχνη που απηχείται στην εικόνα μας μπορεί να ανιχνευθεί σε παραδείγματα της μνημειακής, κυρίως, ζωγραφικής της Ρόδου. Με την τοιχογραφία του αγίου Στεφάνου από το ιερό του ναού του Αγίου Ιωάννη του Μερογλίτη στους Πεύκους¹³ (Εικ. 4), των τελών του 14ου ή των αρχών του 15ου αιώνα, η εικόνα μας συγκλίνει τόσο ως προς το σχήμα του προσώπου με τα νεανικά χαρακτηριστικά όσο και ως προς το ύφος και τις τονικές αντιθέσεις μεταξύ σκιασμένης και φωτισμένης σάρκας. Οι μεταξύ τους διαφορές περιορί-

¹³ Τοιχογραφία αδημοσίευτη. Για τον ναό, βλ. Ι. Μπίθα, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες στις τοιχογραφίες της μεσαιωνικής Ρόδου (14ος αι.-1523). Μια πρώτη προσέγγιση», *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Β', Αθήνα 2000, 434 σημ. 22, όπου βιβλιογραφία. Βλ. και Αρχοντόπουλος, *Ο ναός της Αγίας Αικατερίνης*, ό.π. (υποσημ. 6), 237.

Εικ. 4. Ρόδος, Πεύκοι (Λίνδος), ναός του Αγίου Ιωάννη του Μερογλίτη. Ο άγιος Στέφανος.

ζονται στα αδιόρατα, λεπτά φωτίσματα του διακόνου. Στην τοιχογραφία του έφιππου στρατιωτικού αγίου Νικήτα, από το αρκοσόλιο του βόρειου τοίχου της Παναγίας της Καθολικής στη Λάρδο¹⁴ (Εικ. 5), των μέσων περίπου του 15ου αιώνα, ακολουθείται η ίδια εικονογραφία με την εικόνα μας. Οι θερμοί χρωματικοί τόνοι εδώ κυριαρχούν, με τη χρήση του ερυθρού, εκτός από το άλογο και την ιπποσκευή, στον μανδύα και την ασπίδα. Στην όμοια στάση και αντίληψη της όλης σύνθεσης, με μικρές επιμέρους διαφοροποιήσεις ως προς την πολυτελέστερη εξάρτηση του αγίου Νικήτα,

προστίθενται οι κατάκοσμες περισκελίδες, που εδώ όμως αντί του απλού στικτού σταυρικού κοσμήματος του αγίου Δημητρίου διακοσμούνται με διάλιθο ζατρικιοειδές που περικλείει ρόδακες¹⁵. Όμοιος στικτός διάκοσμος, άλλωστε, με αυτόν που κοσμεί το αναπετάρι του απαντά, σε διαφορετική απόχρωση, ήδη στην

¹⁴ Τοιχογραφίες αδημοσίευτες. Βλ. Μπίθα, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες», ό.π. (υποσημ. 13), 435 σημ. 28.

¹⁵ Οι κοσμημένες περισκελίδες απαντούν στη Ρόδο ήδη από τον 13ο αιώνα, στη μορφή του έφιππου αγίου Γεωργίου στον σπηλαιώδη ναό του Αγίου Νικήτα στη Δαματριά. C. Brandi, «La capella rupestre del Monte Paradiso», *Memorie* III (1938), πίν. XII. Κ. Κεφαλά, *Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στις εκκλησίες της Ρόδου*, αδημ. διδ. διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2012, 200 και σημ. 740 βλ. και ηλεκτρονική έκδοση <http://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/chae/catalog/book/54>, 147-148, εικ. 79.

Εικ. 5. Ρόδος, Λάρδος, ναός της Παναγίας Καθολικής. Ο άγιος Νικήτας έφιππος.

τοιχογραφία του αγίου Γεωργίου στα Λαμπρά Ασκληπείου Ρόδου (αρχές 14ου αιώνα)¹⁶.

Οι παραπάνω συγκρίσεις, κατ' αρχήν, φωτίζουν το υπόβαθρο της τέχνης που εκφράζει η εικόνα μας, και συντείνουν στη χρονολόγησή της στις πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα. Η εικόνα θα πρέπει να προσμετρηθεί σε ικανό αριθμό έργων που πρόσφατες μελέτες έχουν αποδώσει στη ροδιακή καλλιτεχνική παραγωγή¹⁷. Σε αυτά

¹⁶ Τοιχογραφία αδημοσίευτη. Για σχολιασμό της, βλ. Αρχοντόπουλος, *Ο ναός της Αγίας Αικατερίνης*, ό.π. (υποσημ. 6), 223-224.

¹⁷ *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1985, αριθ. 88-89 (Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου). Χ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες. Μήτηρ Θεού*, Αθήνα 1994, αριθ. 38, πίν. 72, 233-235, αριθ. 66, πίν. 128, 236-237, αριθ. 67, εικ. 131-132. J.-B de

Vaivre, «Icône offerte en Chypre par un commandeur des Hospitaliers», *Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Comptes Rendus des Séances de l'Année 1999, avril-juin*, 649-683. Α. Κατσιώτη, «Αμφίγραπτη παλαιολόγια εικόνα στη Νίσυρο», *ΔΧΑΕ ΚΕ'* (2004), 63-76. Θ. Αρχοντόπουλος, «Παναγία η Φιλόστοργος: μία εικόνα από τον ναό του Ευαγγελισμού στ' Ασφενδιού της Κω», *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρις Κάντζια*, Α', Αθήνα 2004, 317-328. Θ. Α. Αρχοντόπουλος, «Μνείες για φορητά έργα ζωγραφικής στα Δωδεκάνησα με αφορμή έναν πίνακα στη μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ Ρουκουνιώτη στη Σύμη», *ΑΑΑ XXXV-XXXVIII* (2002-2005), 271-282. Γ. Τουμαζής – Α. Ράσε – Μ.Ρ. Βελγιόρνο – Σ. Αντωνιάδου (επιμ.), *Σταυροφορίες. Μύθος και πραγματικότητα*, Αθήνα 2005, 76-77 (Κ. Κεφαλά). Θ. Αρχοντόπουλος – Α. Κατσιώτη, «Η ζωγραφική στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου από τον 11ο αιώνα μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους: Μια εκτίμηση των δεδομένων», *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου*, Αθήνα 2007,

αναγνωρίζονται επιμέρους συνάψεις, κυρίως τεχνικές και τεχνοτροπικές, με έργα της ανατολικής Μεσογείου, και ιδίως της Κύπρου. Ορισμένα δε από αυτά, όπως εν προκειμένω, δύνανται να συγκριθούν και με παραδείγματα της μνημειακής ζωγραφικής της Ρόδου¹⁸.

Προς επίρρωση των παραπάνω λειτουργεί και η αντιπαραβολή της εικόνας μας με το πλησιέστερο παράλληλό της, που εντοπίζεται στην τοιχογραφία του αγίου Δημητρίου (Εικ. 6) στον ναό του Αγίου Σπυριδώνος στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου¹⁹. Από τη μορφή, δυστυχώς, έχει σωθεί μόνο το κεφάλι, όπου, με εξαίρεση τη βοστρυχωτή κόμη, ακολουθείται ο ίδιος εικονογραφικός τύπος. Η απόδοση των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών, με τα αμυγδαλόσχημα μάτια που στεφανώνονται από καλογραμμένα φρύδια, τα σχηματοποιημένα αυτιά, τη λεπτή επιμήκη μύτη και το ζωγραφικά τονισμένο στο κέντρο του μικρό στόμα, παραπέμπει ευθέως στην εικόνα μας. Το μαλακό πλάσμο συνίσταται σε ωχροκάστανα σαρκώματα, επίθετα στον πρασινωπό προπλάσμο. Τα φωτισμένα γράφονται με ελεύθερες, λευκές πινελιές που ακολουθούν και περιγράφουν τις καμπυλότητες και τις βαθύνσεις του προσώπου, ενώ οι σκιές στον κανθό και τα περιγράμματα αποδίδονται με καστανοπράσινο. Η

όλη αντίληψη του έργου, σε συνδυασμό με τις παραπάνω ομοιότητες, δεν αφήνει αμφιβολίες για τις κοινές καταβολές της τέχνης τους αλλά και για τη μικρή χρονολογική μεταξύ τους απόσταση.

Ο διάκοσμος του νότιου κλίτους του Αγίου Σπυριδώνος, όπου βρίσκεται και η μορφή του αγίου Δημητρίου, αποτελείται από αυτόνομους, αφιερωματικούς «πίνακες». Η τοιχογραφία του αγίου Δημητρίου δεν ανήκει στην ίδια φάση με αυτές της ταφικής κρύπτης του ναού, του 1508, όπου οι κτήτορες, ο Ανδρέας, πατέρας, και ο υιός του Γεώργιος παριστάνονται γονυπετείς εκατέρωθεν του Χριστού της Σταύρωσης²⁰. Το οικοδόμημα των τελευταίων, ωστόσο, απαντά τόσο στην κρύπτη όσο και στον μνημειακό «πίνακα» του έφιππου αγίου Γεωργίου στον ανατολικό τοίχο του νότιου κλίτους²¹. Οι κτήτορες, ιδιοκτήτες ως φαίνεται της εκκλησίας²², φαίνεται πως κατοικούσαν πολύ κοντά στο μνημείο, όπως μαρτυρεί ο εντοπισμός του οικοσήμου τους σε παρακείμενη οικία²³. Ο θυρεός αυτός, που βρίσκεται και στο κάτω επίπεδο της εν λόγω οικίας και χρονολογείται πριν από τον καταστροφικό σεισμό του 1481, μαρτυρεί πως μέλη της δραστηριοποιήθηκαν μέσα στον 15ο αιώνα και σίγουρα περί τα μέσα του²⁴. Τα παραπάνω λειτουργούν προς επίρρωση της προτεινόμενης χρονολόγησης της τοιχογραφίας περί τα μέσα του 15ου αιώνα.

Εκτός των ομοιοτήτων της εικόνας του αγίου Δημητρίου με παραδείγματα της μνημειακής ζωγραφικής

462-465. Κ. Κεφαλά, «Η εικόνα του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην ομώνυμη εκκλησία της Ρόδου», στο ίδιο, 445-453. Κ. Κεφαλά, «Ο Χριστός αίρων τον σταυρόν. Μια ροδιακή εικόνα της εκλεκτικής τάσης», ΔΧΑΕ Λ' (2009), 215-224. Κ. Κεφαλά, «L'icône de saint Jean le Précurseur du chevalier Jacques de Bourbon à la cathédrale d'Apt», *Cah Arch* 53 (2009-2010), 143-157. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Αμφιπρόσωπη εικόνα της Παναγίας της Χρυσοπολίτισσας και του αγίου Συμεών από τη Ρόδο», *Όλβιος άνερ. Μελέτες στη μνήμη του Γρ. Κωνσταντινόπουλου*, Αθήνα 2013, 217-228. Κ. Κεφαλά, «Εικόνα του Επιταφίου Θρήνου, έργο του ζωγράφου του Αγίου Νικολάου στα Τριάντα (:)', στο ίδιο, 229-246. Α. Κατσιώτη – Ν. Μαστροχρήστος, «Παλαιολόγια εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Πάτμο», στο ίδιο, 310-311 σημ. 44, όπου απαριθμούνται και αδημοσίευτες εικόνες και παρατίθεται η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και παρακάτω, υποσημ. 26 και 28.

¹⁸ Βλ. ενδεικτικά Κεφαλά, «Εικόνα του Επιταφίου Θρήνου», ό.π. Α. Katsioti – Ν. Mastrochristos, «Two-Sided Icon of the Panayia Eleousa/Crucifixion, Formerly in the Church of Archangel Michael at Lardos, Rhodes», ανακοίνωση στο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Το Αρχαιολογικό Έργο στα Νησιά του Αιγαίου» (υπό έκδοση).

¹⁹ Για τον ναό, βλ. Ι. Η. Βολανάκης, «Ο ναός του Αγίου Σπυριδώνος στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου», *Ρόδος 2.400 χρόνια*, ό.π. (υποσημ. 13), Β', 367-374.

²⁰ Στο ίδιο, πίν. 149β-δ. Μπίθα, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες», ό.π., (υποσημ. 13), 436 σημ. 31, όπου και βιβλιογραφία.

²¹ Α.-Μ. Κάσδαγλη, «Κατάλογος των θυρών της Ρόδου», *ΑΔ* 49-50 (1994-1995), Α' Μελέτες, 224 αριθ. 26.

²² Εκτός των οικοσήμων στην ενιαία, σύγχρονη ζωγραφική φάση του ναού, ο ναός του Αγίου Σπυριδώνος, λόγω της άμεσης γειτνίασής του με τον επιβλητικό, συμβατικά ονομαζόμενο ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (Ντεμιρλί τζαμί) στη σημερινή πλατεία Αθηνάς, θεωρούμε πως θα πρέπει να θεωρηθεί ιδιωτικό παρεκκλήσι.

²³ Στην οδό Αγίου Φανουρίου, αριθ. 27. Κάσδαγλη, «Κατάλογος των θυρών», ό.π. (υποσημ. 21). Βολανάκης, «Ο ναός του Αγίου Σπυριδώνος», ό.π. (υποσημ. 19), 373.

²⁴ Σύμφωνα με τη μορφολογία των παραθύρων της οικίας, δεν αποκλείεται η ανέγερσή της να ανάγεται ακόμη και στα τέλη του 14ου αιώνα, γεγονός που αποτελεί έμμεση ένδειξη για την έκτοτε ύπαρξη της οικογένειας που την κατείχε. Για φωτογραφίες του κτηρίου, βλ. Α. Gabriel, *La cité de Rhodes*, II, *Architecture civile et religieuse*, Paris 1923, 123 και πίν. XXX, 1. Για την υπόδειξη και για τις εκτενείς συζητήσεις σχετικά με το θέμα ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο Άννα-Μαρία Κάσδαγλη.

Εικ. 6. Ρόδος, μεσαιωνική πόλη, ναός του Αγίου Σπυρίδωνα. Ο άγιος Δημήτριος (λεπτομέρεια).

της Ρόδου, την πιθανότητα της προσγραφής της σε εργαστήριο ή ζωγράφο του νησιού ενισχύει η σύγκρισή της με ένα φορητό έργο, προερχόμενο από ναό της πρωτεύουσας του νησιού. Πρόκειται για την προαναφερθείσα εικόνα της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας, ευρισκόμενη σήμερα στην έκθεση του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου στη Ρόδο (Εικ. 7)²⁵. Η αντιπαραβολή της εικόνας αυτής με την αντίστοιχη του αγίου Δημητρίου, τόσο ως προς τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, το πλάσιμο και τα φωτισμένα, αλλά και ως προς την επιλογή του ωχροκίτρινου κάμπου, οδηγεί αναπόφευκτα στην αναχρονολόγησή της στα

²⁵ Η Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Εικόνα Παναγίας Γαλακτοτροφούσας», ό.π. (υποσημ. 12) χρονολογεί την εικόνα στις αρχές του 14ου αιώνα και πιθανολογεί τη δημιουργία της από εργαστήριο της Μακεδονίας.

τέλη του 14ου ή στις αρχές του 15ου αιώνα και στην απόδοσή της στο καλλιτεχνικό περιβάλλον της Ρόδου. Η επιλογή, άλλωστε, του ωχροκίτρινου βάθους και στις δύο εικόνες, παρόλο που δεν αποτελεί ασφαλές κριτήριο για την επαρχιακή προέλευση ενός έργου²⁶, απαντά μεταξύ άλλων και σε σειρά εικόνων που προέρχονται από την περιφέρεια, της Κύπρου²⁷ και της Ρόδου επίσης συμπεριλαμβανομένων²⁸.

²⁶ Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Δύο παλαιολόγιες εικόνες», ό.π. (υποσημ. 10), 297 σημ. 27. Βλ. ενδεικτικά τις πίσω όψεις του ζεύγους των αμφίγραπτων εικόνων της Ρόδου, που έχουν αποδοθεί σε εργαστήριο της πρωτεύουσας, Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, «Δύο αμφιπρόσωπες εικόνες του Χριστού και της Παναγίας στη Ρόδο», ΔΧΑΕ Λ' (2009), 199-214, αλλά και την πρόσφατα δημοσιευμένη, επίσης αμφίγραπτη, εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας / αγίου Θεοδώρου Τήρωνος του Οικουμενικού Πατριαρχείου βλ. Β. Pitarakis (επιμ.), *Life is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium*, κατάλογος έκθεσης, Istanbul 2015, 269-273 (I. Bitha, Β. Pitarakis). Πρβλ. επίσης Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, «Αμφιπρόσωπη εικόνα της Παναγίας», ό.π. (υποσημ. 17), 222, εικ. 5, όπου στην οπίσθια όψη ο κάμπος είναι γαλανός. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι στην πίσω όψη, τη μη ορατή από το εκκλησίασμα, μιας σειράς αμφιπρόσωπων εικόνων (βλ. και παρακάτω, υποσημ. 28) συνήθως ο κάμπος δεν ήταν χρυσός.

²⁷ Ήδη από τον 13ο αιώνα, όπως φαίνεται από την εικόνα της ένθρονης Παναγίας με τον ευαγγελιστή Δουκά και τον άγιο Λάζαρο από τον ναό της Αγγελόκτιστης στο Κίτι βλ. Κ. Γερασίμου – Κ. Παπαϊωακείμ – Χ. Σπανού, *Η κατά Κίτιον ζωγραφική τέχνη*, Λάρνακα 2002, 134, αριθ. 3 (Χ. Σπανού) και κατά τον 14ο αιώνα, βλ. Α. Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, Λευκωσία 1991, εικ. 27, γενικεύεται όμως σε έργα του 15ου-16ου αιώνα. Βλ. ενδεικτικά Γερασίμου – Παπαϊωακείμ – Σπανού, *Η κατά Κίτιον*, ό.π., αριθ. 7-9, 26, 31· Α. Παπαγεωργίου, *Τερά Μητροπόλις Πάφου. Ιστορία και Τέχνη*, Λευκωσία 1996, εικ. 106, 108· Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Μ. Ιακώβου (επιμ.), *Βυζαντινή μεσαιωνική Κύπρος. Βασίλισσα στην Ανατολή και ομίγαινα στη Δύση*, Λευκωσία 1997, αριθ. 145, 148, 150· Λ. Μιχαηλίδου (επιμ.), *Τερά Μητροπόλις Μόρφου. 2.000 χρόνια Τέχνης και αγιότητα*, Λευκωσία 2000, αριθ. 21· *Η Μόρφου ως Θεομόρφου του χθες, του σήμερα και του αύριο*, κατάλογος έκθεσης, Λευκωσία 2011, 58-59, 80-81, 88-89, 90-91, 110-111, 114-115.

²⁸ Όπως η προαναφερθείσα εικόνα της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας από την έκθεση του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου στη Ρόδο (βλ. παραπλεύρως, εικ. 7)· έγχρωμη φωτογραφία στο Η. Κόλλιας κ.ά., *Η Ρόδος από τον 4ο αιώνα μ.Χ. μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1522)*. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2004, 106, εικ. 120] και το ζεύγος των δεσποτικών εικόνων του Χριστού και της Παναγίας από την Κω (14ος-15ος αιώνας), *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1985, αριθ. 88-89 (Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου). Ώχρα έχει χρησιμοποιηθεί στην πίσω όψη της αμφίγραπτης εικόνας της Παναγίας Ελεούσας / Σταύρωσης από τη Λάρδο (περί τα μέσα του 15ου αιώνα), Katsioti – Mastrochristos, «Two-Sided Icon», ό.π. (υποσημ. 19), στην

Εικ. 7. Ρόδος, Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου. Εικόνα της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας.

Η εικόνα της Πάτμου, κρίνοντας αφενός από το θέμα της, τις διαστάσεις της και τη χρονολόγησή της, αφετέρου από τη χρονολόγηση του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού του Αγίου Δημητρίου πιθανότατα μέσα στον 15ο αιώνα, φαίνεται πως παραγγέλθηκε εξ αρχής ως η εφέστια εικόνα του. Σε αυτό συνηγορούν και τα χαρακτηριστικά της αργυρής επένδυσής της, όπου στο βάθος και τα ενδύματα του αγίου κυριαρχούν τετράλοβα ανθέμια εγγεγραμμένα σε συμπλεκόμενους κύκλους, υποδεικνύοντας χρονολόγηση μέσα στον 15ο αιώνα²⁹. Το αν η εικόνα φιλοτεχνήθηκε από το εργαστήριο που τοιχογράφησε τον ναό του Αγίου Δημητρίου ξεφεύγει από τους σκοπούς της παρούσης μελέτης, καθώς προϋποθέτει την ενδελεχή μελέτη των τοιχογραφιών. Δεν πρέπει, όμως, να ξενίζει η επιλογή ενός έργου ροδιακού από Πάτιμους πιθανώς δωρητές, με δεδομένες τις αδιάλειπτες ανά τους αιώνες σχέσεις μεταξύ των δύο νησιών αλλά και τον εκεί εντοπισμό τουλάχιστον μίας, μέχρι στιγμής, βυζαντινής ροδιακής εικόνας³⁰.

παράσταση της Σταύρωσης στην πίσω όψη της αμφίγραπτης εικόνας της Παναγίας από τη Λίνδο, η οποία αποτελεί αντικείμενο προσεχούς μας μελέτης, αλλά και στην πίσω όψη της εικόνας της Παναγίας Θεοσκεπάστης από το Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας (15ος αιώνας), που έχει αποδοθεί σε ροδιακό εργαστήριο· βλ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες*, ό.π. (υποσημ. 17), αριθ. 38, πίν. 72. Τέλος, εκτός από τις παραπάνω, από ανοικτή χώρα είναι το βάθος στα βημόθυρα από τη μονή Ρουκουνιώτη στη Σύμη, έργο πιθανότατα ροδιακού εργαστηρίου του 15ου αιώνα (αδημοσίευτα).²⁹ Η επένδυση έχει κατά τόπους δεχθεί επιδιορθώσεις και συμπληρώσεις με το πέρασμα των αιώνων. Για τη χρονολόγησή της προβλ. ενδεικτικά τις ομοιότητες, ως προς τα γενικά χαρακτηριστικά και την όλη αντίληψη στον κάμπο, με την επένδυση της εικόνας της Παναγίας Οδηγήτριας από το Κρεμλίνο (14ος αιώνας), βλ. Η. Ε. Evans (επιμ.), *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, κατάλογος έκθεσης, New York 2004, 253-254, αριθ. 151· του αγίου Δημητρίου από τη μονή Διονυσίου του Αγίου Όρους (15ος αιώνας), βλ. *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 1997², 345, αριθ. 9.22 (Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα)· των αποστόλων Πέτρου και Παύλου από τη μονή Βατοπεδίου (αρχές 15ου αιώνα), βλ. Ε. Ν. Τσιγαρίδας – Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Βυζαντινές εικόνες και επενδύσεις*, Άγιον Όρος 2006, 350-356· τον λεγόμενο σταυρό του Μεγάλου Κωνσταντίνου στην ίδια μονή, βλ. Ι. Ταβλάκης – Δ. Λιάκος, «Ο σταυρός ο λεγόμενος του Μεγάλου Κωνσταντίνου στη μονή Βατοπεδίου», *Η Δεκάτη* 2 (2005-2006), 65-75, κ.ά. Για τη βοήθεια και τις επισημάνσεις αναφορικά με την επένδυση της εικόνας ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο και αγαπητό φίλο Δημήτρη Λιάκο.

³⁰ Κατσιώτη – Μαστροχρήστος, «Παλαιολόγεια εικόνα Παναγίας Ελεούσας», ό.π. (υποσημ. 17), 301-319.

Εν κατακλείδι, η εικόνα του αγίου Δημητρίου, που σύντομα παρουσιάστηκε εδώ, μπορεί να χρονολογηθεί στις πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα και αποτελεί πιθανότατα προϊόν ροδιακού εργαστηρίου. Σε αυτό συντείνει κυρίως η αντιπαράβολή της με παραδείγματα της μνημειακής ζωγραφικής της Ρόδου, που χρονολογούνται στα τέλη του 14ου ή στις αρχές του 15ου αιώνα και, κυρίως, οι ομοιότητες με την τοιχογραφία από τον Άγιο Σπυρίδωνα της μεσαιωνικής πόλης. Με την προσγραφή στο καλλιτεχνικό περιβάλλον της Ρόδου της εικόνας του αγίου Δημητρίου αλλά και της

Γαλακτοτροφούσας από την έκθεση του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου, όπως προέκυψε μέσω της σύγκρισης των δύο έργων, συμπληρώνονται σταδιακά οι γνώσεις μας για την παραγωγή φορητών ζωγραφικών έργων στην πρωτεύουσα των Ιωαννιτών ιπποτών.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1-3: Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου Πάτμου. Εικ. 4-7: Φωτογραφικό Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.

Nikolaos Mastrochristos

RHODIAN ICON WITH THE EQUESTRIAN SAINT DEMETRIUS AT PATMOS

The icon of Saint Demetrius is preserved in the church of the same saint at Chora, Patmos. The equestrian saint is depicted on horseback ‘in parade’, in an iconographic type widespread in Crete from the fifteenth century onwards. The frontal position of his face and body recall several Byzantine depictions of military saints. The closest stylistic affinities to our icon are to be found in the monumental painting of Rhodes. Among others, the wall painting of Saint Demetrius from the church of Saint Spyridon in the Medieval City of Rhodes shares the same facial characteristics and stylistically resembles our icon. Furthermore, the icon of the Virgin Galaktotrofousa (Lactans), exhibited in the Grand Master’s Palace at Rhodes, presents similarities in the rendering

of the flesh, as in the way the linear, slight brushstrokes indicating light and shading are drawn.

The aforementioned resemblances lead us to date the icon of Patmos to the first decades of the fifteenth century and to attribute it to Rhodian artistic production. The study of the icon of Saint Demetrius and that of the Virgin Galaktotrofousa, which we in parallel suggest is local and dates to the early fifteenth century as well, enriches our knowledge of icon painting of Rhodes in the early 15th century.

*Archaeologist,
PhD candidate, University of Athens,
nikosmastrochristos@yahoo.gr*